International Journal of Sanskrit Research 2016; 2(4): 55-62

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2016; 2(4): 55-62
© 2016 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 10-05-2016
Accepted: 11-06-2016

Manjunatha N Hegde
Veda Vijnana Gurukulam.
Bangalore, Karnataka, India.

Correspondence
Manjunatha N Hegde
Veda Vijnana Gurukulam.
Bangalore, Karnataka, India.

आधुनिकसमाजनिर्वहणे नीतिमत्तायाः औचित्यम्

Manjunatha N Hegde

प्रबन्धसारः (Abstract) - अस्मिन् जगति समाजस्य बहुविधक्षेत्रेषु निर्वहणं प्राधान्यं भजते। निर्वहणं तावत् निर्वाहकाधीनम्। अस्माकं जीवनमार्गः निम्नतौन्नत्यबहुलोऽस्तीति विदितमेव। आधुनिकजगतः प्रभाववशात् एषः स्तरः इतोऽपि सङ्कीर्णः। अतः कारणात् कालेऽस्मिन् व्यवहारः दुःसाध्यः। साफल्यप्राप्त्यै निर्वाहकत्व(नायकत्व)गुणाः आत्मसात्कर्तव्याः। समाजस्य बहुविधक्षेत्रेषु स्थानापन्नाः निर्वाहकपदेन अभिधीयन्ते। तस्मात् एते सर्वेऽपि नायकत्व(नेतृत्व)गुणभूयिष्ठाः भवेयुः। यतो हि नेतृषु कापथगामिषु प्रजाः अधर्ममेव धर्मं मन्वानाः दुष्टं नेतारम् आन्ध्येन अनुसरन्ति। एकस्यां सङ्घटनायां, संस्थायां वा यदि नेता नेतृत्वगुणभूयिष्ठः तर्हि कार्यकर्तारः अपि तद्भावभाविताः सत्कारपूर्वकम् अनवरतं दीर्घकालञ्च कार्यं कुर्वाणाः साफल्यम् उद्भावयन्ति। अतः कारणात् निर्वाहकेन गुणगणैः भाव्यम्। आधिक्येन प्रसिद्धे समाजोपयोगिनिर्वहणविज्ञाने नायकत्वचिह्नं प्राधान्यं वहति। तद्धेतोः तत्तत्क्षेत्रे विद्वांसः (प्रवीणाः), नैतिकाः, उत्तमशास्तारश्च भवेयुः। वर्तमानसमये तत्तत्क्षेत्रे विद्यमानानां बहूनां विद्वत्ता मना अपि हरति। बहवः स्वस्वक्षेत्रे उत्तमशास्तारः अपि। प्रायः नैतिकाः बहवो नोपलभ्यन्ते। अतः सद्यः नीतिः प्राधान्यं भजते। वर्तमानसमये तस्याः प्रभावः भवेदित्ययं लेखः।

कूटशब्दाः (Keywords) धर्माधारितसमाजः, उत्साहमात्रेण, सकलविद्यावरिष्ठां, परिष्कृतधर्मरूपा, विषयप्रलोभनानधीनाः।

निर्वहणकलापरिकल्पना

धर्माधारितसमाजः यावत्पर्यन्तमासीत् तावत्पर्यन्तमपि समाजे जगतः स्थित्यर्थं नायकस्य अपेक्षा नासीत्। यथा शुद्धं वस्त्रं जलादिना प्रक्षालनीयं न भवति तथा शुद्धः समाजः नायकेन पालनीयो न भवति। समाजे शुद्धत्वमादिमानां चतुर्णां मनूनां पर्यन्तमासीत्। तावत्पर्यन्तमपि समाजः नायकनिरपेक्ष एव। काले गते सति शुद्धं वस्त्रं यथा दीर्घकालधारणात् मलिनयुक्तं भवति तथा समाजे धर्मह्रासकारणात् मलिनता आगता। यदा धर्मः नष्टः तदा ब्राह्मण्ये शैथिल्यमागतम्। ब्राह्मण्ये शैथिल्यकारणात् क्षत्रियादयः अन्ये वर्णाः उत्पन्नाः। शिष्टरक्षणार्थं दुष्टशिक्षणार्थं च क्षत्रियाः समुत्पन्नाः। पूर्वं ये राजर्षयः ते एव राजानः सम्बभूवुः। ते राजानः दुष्टानां शिक्षणद्वारा शिष्टानां रक्षणद्वारा च राज्यादि पालनार्थं सप्ताङ्गानि व्यरचयन्। राज्यपालनार्थम् अधिकं वित्तम् अपेक्षितं भवति। वित्तं तु कृशिवाणिज्यादिव्यवहारेणैव पूरणीयं भवति । अतः कृशिवाणिज्यादिकार्येषु जनान् नियुक्तवन्तः।

व्यवहारकार्येषु नियुक्ताः जना एव वैश्यनाम्ना अभिहिताः। एवं राज्यस्य सौकर्याय क्षत्रिया एव वैश्यवर्णमुत्पादितवन्तः। ये च यस्मिन् कस्मिन्नपि वर्णे अप्रविष्टाः ते परेषां सेवां कर्तुं निविष्टाः। के ते इत्युक्तौ काणाः, पङ्गव इत्यादयः। एते कस्मिन्नपि वर्णे निवेष्टुमनर्हाः सेवाकार्ये नियुक्ताः शूद्रनाम्ना आख्याताः। अतः शूद्रो नाम निम्नजातीय इत्यर्थः न। तथा गीताचार्येण योगेश्वरेण गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्यमुत्पादितमिति च अवगम्यते। यथा - "चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः" [1] इति। चत्वार एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यम्। एते वर्णाः भगवता ईश्वरेण उत्पादिताः इति "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्" [2] इत्यदिश्रुत्या बुद्ध्यते। गुणविभागेन कर्मविभागेन च चातुर्वर्ण्यस्य सृष्टिः। अत्र गुणाः सत्वरजस्तमांसि। तत्र सात्विकस्य सत्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्तप इत्यादीनि कर्माणि। सत्वोपसर्जनरजः प्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजः प्रभृतीनि कर्माणि। तमउपसर्जनरजः प्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि। रजउपसर्जनतमः प्रधानस्यशूद्रस्य शुश्रूषा एव कर्म इति। एवं गुणकर्मानुसारेण एते वर्णाः विभक्ताः। क्षत्रियादीनां वर्णानामुत्पत्तौ प्रधानहेतुस्तु धर्मह्रास एव। अर्थात् धर्मह्रासस्य परिणामतः वर्णाः उत्पन्नाः, समाजः भ्रष्टः जातः। येन धारितं समग्रं जगत् स एव यदा नष्टः जातः तदा तस्य रक्षणार्थं कश्चन अपेक्षितो बभूव। तदा सर्वाः प्रजाः सम्भूय राजर्षिमुपागतवन्तः। प्रजाभिः पृष्टे सति तेषामादेशानुसारेण राजर्षयः राजानः जाताः। एवं धर्मपरिपालनाय धर्मसंरक्षणाय च नेता (निर्वाहकः) प्रादुर्बभूव।

आविर्भूतनायकस्य लक्षणम्

नायकस्य आविर्भावः कथमिति प्राक् कथितम्। धर्मपरिपालनाय धर्मसंरक्षणाय च आविर्भूतः क्षत्रियः एव प्रजानां नायकः आसीत्। प्रथमः नेता वैवस्वतमनुः। भगवता कृष्णेन च कथितं यथा - "इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्। विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत्॥"[3] इति। सर्वेषां क्षत्रियाणामादिभूताय विवस्वते (सूर्याय) ज्ञाननिष्ठालक्षणं कर्मयोगोपायलभ्यं योगं प्रोक्तवान्। विवस्वान् स्वपुत्राय मनवे प्राह। मनुः स्वपुत्राय इक्ष्वाकवे अब्रवीत्। एवं तेषां परम्परा एव अस्मिन् श्लोके कथिता। रघुवंशे कालिदासेन क्षत्रियाणामादिभूतस्य वैवस्वतमनोः विषये एवं वर्णितम् - "वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम्। आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥" इति। [4]

चतुर्दशमनवः सन्ति। एते स्वायम्भुवः, स्वारोचिषः, उत्तमः, तामसः, रैवतः, चाक्षुषः, वैवस्वतः, सावर्णिः, दक्षसावर्णिः, ब्रह्मसावर्णिः, धर्मसावर्णिः, रुद्रसावर्णिः, देवसावर्णिः (रौच्यसावर्णिः), इन्द्रसावर्णिरिति। एतेषु वैवस्वतः सप्तमः। एषः प्रथमनेता। तत्पूर्वतनीयाः मनवः राजर्षयः आसन्, न तु राजानः। महीं क्षियति ईशितः इति महीक्षित् । पृथिवीं शास्ति यः सः महीक्षित् इत्यर्थः। यथा प्रणवः छन्दसां प्रथमः प्रकृष्टश्च तथा भूनेतृणामाद्यः नेता अयं वैवस्वतः।

धर्माधारितसमाजनिर्वहणार्थं नेता कश्चन अपेक्षितो भवति। स च कीदृशः भवेत् ? अर्थात् किंल्लक्षणयुक्तः नायकः भवतीति धनञ्जयस्य दशरूपके व्याख्यातम्। यथा - "नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्षः प्रियंवदः। रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवा॥ बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानसमन्वितः। शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः॥" [5] इति। नेता नाम नायकः (निर्वाहकः)। विनयादिगुणसम्पन्नः नायको भवति। के ते विनयादयः इत्युक्तौ विनीतः, मधुरः, त्यागी, दक्षः, प्रियंवदः, रक्तलोकः, शुचिः, वाग्मी, रूढवंशः, स्थिरः, शूरः, दृढः, तेजस्वी, शास्त्रचक्षुः, धार्मिकः। तथा च उत्साहः, प्रज्ञा, कला, मानः इत्येते गुणाः यस्मिन् आहिताः भवन्ति सः नायको भवति। उक्तांशाः क्रमशः स्पष्टीक्रियन्ते। यथा -

विनीतः (विनयगुणसम्पन्नः)

विनम्रभावः भवति सः विनीतो भवति। अयं गुणः यत्र भवति तत्र गर्वो न भवति। विनयगुणात् सर्वोऽपि पात्रतां याति। अर्थात् सर्वैः जनैराद्रीयते। अतः सुभाषिते भणितम् - "विनयाद्याति पात्रताम्" [6] इति। विम्रभावः रामे कथमासीदिति भवभूतिः महावीरचरिते प्रत्यपादीत् - "यद्ब्रह्मवादिभिरुपासितवन्द्यपादे विद्यातपोव्रतनिधौ तपतां वरिष्ठे। दैवात्कृतस्त्वयि मया विनयापचारः तत्र प्रसीद भगवन्नयमञ्जलिस्ते॥" [7] येषां पादः ब्रह्मवादिभिरपि नमस्क्रियते, ये च सर्वदा विद्यातपोभ्यां निरताः मुनिश्रेष्ठाः! कदाचित् भवत्सु मया विनयविरुद्धवर्तनमाचरितं स्यात्। अतः भगवन्! अहं भवन्तं प्रणतोऽस्मि। श्रीरामः एतादृशविनयगुणसम्पन्नः आसीदित्यतः इदानीमपि जनैराद्रीयते। यथा

शर्करापाकमुपयान्ति पिपीलिकाः तथा विनयगुणवन्तं प्रजा उपगच्छन्ति।

मधुरः (सुन्दरः)

लक्षणम् - "औज्वल्यं नयनानन्दकारित्वं कथ्यते बुधैः" [8] इति। द्रष्टुमानन्दः जायेत तादृशाकृतिमान् विशेषः ' मधुर ' इत्युच्यते। नायकः सौन्दर्यगुणेनापि जनानां मध्ये प्राकट्यं गच्छति। सामुद्रिके शास्त्रे देहाङ्गानां यावत् दैर्घ्यं, यावत् ह्रस्वता च भवेदिति मानमुल्लिखितमस्ति। तत्रोक्तमानानुसारेण यस्य शरीराङ्गानि भवन्ति सः श्रेष्ठमानव इति परिगण्यते। रामे श्रेष्ठमानवत्वमासीदिति श्रूयते। अतः रामस्य दर्शनेनैव आह्लादानुभवं प्रजाः प्राप्नुवन्ति स्म। यथा वीरचरिते-"राम राम नयनाभिरामतामाशयस्य सदृशीं समुद्वहन्। अप्रतर्क्यगुणरामणीयकः सर्वथैव हृदयङ्गमोऽसि मे ॥" [9] इति। हे सुन्दर राम, तव सुन्दरता न केवलं नेत्रयोः आह्लादं जनयति। किन्तु हृदयोऽपि आह्लादं जनयति। त्वयि ऊहातीताः अनेकानेकगुणाः सन्ति। अत एव त्वं सर्वेषां हृदयङ्गमोऽसि। रामे देहसौन्दर्यं, गुणसौन्दर्यमित्येवं सर्वविधसौन्दर्यमासीदित्यतः सः मधुर इत्युच्यते।

त्यागी (सर्वस्वदायकः)

रसार्णवसुधाकरे आचार्य अवदत् यत् - "यद् विश्राणनशीलत्वं तदौदार्यं बुधाः विदुः" [10] इति। अर्थोऽस्ति यत् - सर्वस्वमपि दातुं यः क्षमः सः त्यागी (उदारी) इति कथ्यते। स्वसम्बद्धम् एकं वस्तु दातुमपि अस्माकं मनः न क्षमते। दीयते चेदपि स्वप्रयोजनम् अभिलक्ष्यैव दीयते। अग्रे यत्किञ्चित् मह्यं प्रयोजनं स्यादिति धिया प्रदत्तं राजसत्याग इत्युच्यते। एतादृशस्य त्यागस्य विषये गीतायां भगवता उक्तं यत् - "यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः। दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥" [11] इति। एतादृशभाववर्जितः सर्वस्वमपि दातुं यः क्षमः सः त्यागी भवति। रघुवंशे कालिदासेन दर्शितं - "जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ। गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च॥" [12] इति। अयोध्यानिवासी कौत्सः गुरुकुले शिक्षणं समाप्य बहिः समाजं जिगमिषुः आचार्यमुपसर्प्य अपृच्छत्, गुरुदक्षिणारूपेण मया किं देयमिति। आचार्यः मास्तु इति उत्तरति। तथापि छात्रेण बहुधा पृष्टे सति आचार्यः चतुर्दशसहस्रं वरहं दातुं वदति। सः साक्षात् रघुमहाराजं समीप्य तावत् धनं पृच्छति। तदा रघुमहाराजः समस्तधनसम्पदमेव दातुमुत्सहते। तेन पृष्टायाः धनराशेः अपेक्षया अधिकमेव दातुमिच्छति। तदा कौत्सः निःस्पृहां प्रदर्शयति। प्रसक्ते तात्पर्यं वर्तते यत् यत्र च राजा रघुः निःस्पृहतया समग्रं सम्पदं प्रादात्। एतादृशप्रदानमेव त्यागः (औदार्यम्) इत्युच्यते। अन्येभ्यः केवलं स्वीकरणं न नायकस्य कर्तव्यं, तथा दातुमपि योग्यः सः भवेत्। अतः नायकस्य कृते अयमत्यावश्यकः गुणः।

दक्षः (क्षिप्रकारी)

"दुष्करे क्षिप्रकारित्वं दक्षता परिचक्षते" [13] इति। अविलम्बेन अर्थात् शीघ्रगत्या कार्येषु प्रवृत्तिरेव दक्षता परिचक्षते। नायकः सभायां पर्यालोचितं कार्यं क्षिप्रं कार्यान्वितं कुर्यात्। कार्ये विलम्बः न कर्तव्यः। शीघ्रप्रवृत्तौ फलं लभ्यते। अन्यथा कालः तत्सारं पिबति। सुभाषितमेकं वक्ति - "क्षिप्रमक्रियमाणस्य कालः पिबति तद्रसम्" [14] इति। यदा रामः वनवासं गतः तदा पुनरानेतुमागतं भरतमुद्दिश्य रामः राजकर्तव्यानि वदति। यथा - राज्यपालने दक्षो भव। स्वीकृतकार्येषु शीघ्रगत्या प्रवृत्तो भवेति। राज्यहिताय अयं गुणः आधातव्यो भवति।

प्रियंवदः (प्रियभाषी)

भाषायां मधुरता यस्य भवति सः ' प्रियंवद ' इत्याचक्षते। यस्य वचः श्रवणे पुनः पुनः श्रोतव्यभावः उदेति तादृशपुरुषस्य भाषा प्रिया भावति। स च पुरुषः प्रियभाषी भवति। रामः प्रियभाषी आसीत्। प्रियभाषाकारणतः सर्वाः प्रजाः तस्य वचनं श्रोतुमेव आगच्छन्त्यः आसन्। यस्य भाषायां मधुरता भवति तर्हि तं भाषिणं सर्वेऽपि उपगच्छन्ति। पुनश्च तेन प्रयुक्ता वाक् भारयुक्ता भवति। अर्थात् सर्वेऽपि तेनोक्तं वचनं पालयन्तीत्यर्थः। अतः नायकः प्रियंवदः भवेदेव।

रक्तलोकः (प्रजारञ्जकः)

"रञ्जकत्वं तु सकलचित्ताह्लादकारिता" [15] इति रसार्णवसुधाकरे। यः सर्वासां प्रजानां मानसं प्रसन्नं कर्तुं (रञ्जयितुं) शक्नोति सः रक्तलोको भवति। नायकः जनानां चित्ताकर्षकः भवेत्, नतु चित्तापकर्षकः। यदि

चित्तापकर्षकः तर्हि सः सर्वैः तिरस्कृतः अवमानितश्च भवति। अतः चित्ताकर्षकः भवेत् नायकः। रामः सर्वेषां जनानां चित्ताकर्षकः आसीदिति वीरचरिते दर्शितं यथा - "त्रय्यास्त्राता यस्तवायं तनूजस्तेनाद्यैव स्वामिनस्ते प्रसादात्। राजन्वन्तो रामभद्रेण राज्ञा लब्धक्षेमाः पूर्णकामाश्च रामः॥" [16] इति। रामेण पाल्यमाने राज्ये वयं सर्वाः प्रजाः सुखिन्यः स्मः। भवता पाल्यते इत्यतः वयं सुरक्षिताः कुशलाश्च स्मः इति तत्र प्रजाः वदन्ति। अनेन रामे रञ्जकत्वं कथमासीदिति ज्ञातुं शक्यते।

शुचिः (शुद्धान्तःकरणः)

"अन्तःकरणशुद्धिर्या शुचिता सा प्रकीर्तिता" [17] इति रसार्णवसुधाकरे। यथा शरीरं कर्माचरणेन मलिनं भवति तथा मन अपि कामादिना अभिभूतं सत् मलिनं भवाति। मनसः नैर्मल्यं कामाद्यपसारणेन सिद्ध्यति। मनसः नैर्मल्यमेव शुचिरित्युच्यते। रघुवंशे इक्ष्वाकुवंशस्य शुचित्वं दर्शितम् - "कात्वं शुभे कस्य परिग्रहे वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते। आचक्ष्म मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्तिः॥" [18] इति। हे शुभे! भवती का? येन भवती परिगृहीता? अपि च किं निमित्तं मामुपागतवती इति राजा कुशः प्रश्नं कुर्वन् पृच्छति - वयं रघुवंशीयाः राजानः परस्त्रीविमुखाः इति मत्वा पृष्टप्रश्नानां कृते उत्तरमाचक्ष्व। काचन स्त्री आगतवती इति कृत्वा सः तां कामदृष्ट्या नापश्यत्। ते राजानः कुत्सितदृष्ट्या परस्त्रियः न पश्यन्ति स्म। परस्त्रीविमुखाः आसन्। शुचित्वं यदि न पाल्यते तर्हि परस्त्रीवशो भूत्वा नेतृस्थानात् पतितो भवति। अतः नेता शुचिः भवेत्।

वाग्मी

"वाग्मिता तु बुधैरुक्ता समयोचितभाषिता" [19] इति रसार्णवसुधाकरे। समयानुगुण्येन यः भाषते सः वाग्मी भवतीत्यर्थः। कालानुगुण्येन देशानुगुण्येन च, यत्र सम्भाषणीयं यत्र न सम्भाषणीयं, पुनश्च कदा सम्भाषणीयं कदा न सम्भाषणीयमिति कालदेशादिकं सर्वं समीक्ष्य व्यवहरति सः वग्मी भवति। रामः प्रथमवारं हनूमतः वचः श्रुत्वा तस्य वाग्वैखरीं प्रशंसति। यथा - "नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदधारिणः। नासामवेदविदुषः शक्यमेवं प्रभाषितुम्॥" [20] ऋग्वेदादीनामध्ययनं कृतवता केवलमेवं सम्भाषणं कर्तुं साद्ध्यम्। अनेन समग्रं व्याकरणशास्त्रमपि अधीतं स्यात्। यतः "नूनं व्याकरणं कृत्स्नमनेन बहुधा श्रुतम्। बहु व्याहरताऽनेन न किञ्चिदपशब्दितम्॥" [21] इति। हनुमता दीर्घकालं सम्भाषिते सत्यपि एकोऽपि अपशब्दः तदीयमुखात् मया न श्रुतः। सम्भाषणकाले मुखे वा वदने वा नेत्रयोर्वा इतरावयवेषु वा न क्वचिद्दोषः हनुमति लक्षितः। तथैव विषयस्य निरूपणमतिविस्तरेण वा सन्दिग्धतया वा न कृतम्। यच्च वक्तव्यं तत् स्फुटंम्, अविस्तृतञ्च उक्तम्। वेगेन वा विलम्बेन वा न सम्भाषितम्। हृदयं, कन्ठः तथा शिरः एतेभ्यः त्रिभ्यः स्थानेभ्यः प्रसृता वाक् कं न सन्तोषयति। निश्चयेन सन्तोषयत्येव। मारयितुमागतं शत्रुमपि तस्य वाक् मोदयति। अन्यदपि वदति - एवंविधः दूतः यस्य न भवति तस्मै कथं कार्याणि सिध्यन्ति। एवं गुरुणा उक्ता वाक् यस्य भवति तस्य कार्याणि सिद्ध्यन्ति। नायकः एवंविधः वाग्मी भवेत्। तदा केवलं कार्यसिद्धिः।

स्थिरः (अचलः)

"व्यापारं फलपर्यन्तं स्थैर्यमाहुर्मनीषिणः" [22] इति स्थिरस्य लक्षणम्। फलप्राप्तिपर्यन्तं यः कार्यं करोति सः अचलः इत्यभिधीयते। रघुवंशे रघुमहाराजस्य स्थिरतां दर्शयति कालिदासः यथा - "न नवः प्रभुराफलोदयात् स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः। न च योगविधेर्नवेतरः स्थिरधीरापरमार्थदर्शनात् ॥" [23] इति। स्थिरकार्यकर्ता राजा अजः फलप्राप्तिपर्यन्तं कार्यतः विरतो न भवति स्म। तथैव राजा रघुरपि परमात्मनः साक्षात्कारार्थं योगाभ्यासतः विरतो न बभूव। केचन फलप्राप्तेः प्रागेव अन्तरायकारणतः चञ्चलाः भवन्ति। कार्यमेव परित्यजन्ति। स्वीये नीतिशतके भर्तृहरिः यथा - "प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः प्रारभ्यविघ्नविहता विरमन्ति मध्याः। विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति॥" [24] इति। विघ्नभयेन ये कार्यमेव न आरभन्ते ते नीचाः। केचन कार्यम् आरभन्ते, यदा मध्ये विघ्नाः आगच्छन्ति तदा एव विरमन्ते। ते मध्यमजनाः भवन्ति। कार्ये विघ्नाः भूयो भूयः आगताश्चेदपि आरब्धं कार्यं ये न परित्यजन्ति अर्थात् फलप्राप्तिपर्यन्तमपि कार्यं कुर्वन्ति ते उत्तमाभवन्ति। प्रतिहन्यमानेऽपि विघ्नैः योऽविरतो सः उत्तमः। विघ्नविहतः यो विरमति सः मध्यमः। विघ्नभयात् यो नारभते सः नीचः। यः उत्तमः जनः सः

उत्तमः नायकः भवति। अन्यथा अनायको भवति। अतः नायकः स्थिरः भवेत्।

उत्साह

नायकः उत्साहशीलः भवेत्। उत्साहं विना न किञ्चित् कार्यं साधयितुं शक्यते। केवलोत्साहेन असाध्यमपि साध्यं कर्तुं शक्यते। प्रतिज्ञायौगन्धरायणे यथा - "काष्ठादग्निर्जायते मथ्यमानात् भूमिस्तोयं खन्यमाना ददाति। सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणां मार्गारब्धाः सर्वयत्नाः फलन्ति॥" [25] इति। काष्ठमथनात् अग्निरुत्पद्यते। भूमौ खलनेन जलं लभ्यते। अर्थात् यथा खन्यमाना भूमिः तोयं ददाति तथैव उत्साहेन पूरितानां नराणामसाध्यं कार्यं न भवति । सम्यक् कृतप्रयत्नः फलं प्रददात्येव। निरुत्साहः न कदापि कार्यं साधयति, कार्यं नाशयति च। अतः उत्साहशीलः भवेत्। उत्साहमात्रेण जगदेव जेतुं शकयते। उत्साहेन जीवनं सार्थक्यमश्नुते।

कला (विद्या)

नायकः सर्वविद्यापारङ्गतो भवेत्। "कलावत्वं निगदितं सर्वविद्यासु कौशलम्" [26] इति रसार्णवसुधाकरे। सर्वासु विद्यासु पारङ्गतः यो भवति अर्थात् कौशलं यः सम्पादयति सः कलासम्पन्न इति आचक्षते। समग्रं राज्यं, समस्ताः प्रजाश्च पालनीयाश्चेत् विद्यासम्पन्न एव भवेत्। विद्यारहितः नायकः भवितुं नार्हति। अतः उक्तम् - "विद्याविहीनः पशुः" [27] इति। विद्याहीनः (विद्यारहीतः) तु मानव एव भवितुं नार्हति किमुत नायकः। अतः नायकः सकलविद्याप्रवीणः भवेत्।

धार्मिकता

"धर्मप्रवणचित्तत्त्वं धार्मिकत्वमितीर्यते" [28] इति धार्मिकतायाः लक्षणम्। धर्ममार्गं स्वयमनुसरन् धर्मेण पालयति यो नरः सः धार्मिको भवति। मीमांसापरिभाषायां यागादिरेव धर्मः। धृत्यादिदशकं धर्मस्य लक्षणमिति मनुस्मृतौ। एकेन वाक्येन वक्तव्यं चेत् येन समग्रं जगत् धार्यते सो धर्म इति। एवमुक्ते धर्मे यो चरति सो धार्मिको भवति। रघुवंशे कालिदासः दिलीपस्य धार्मिकतां वर्णयति यथा - "स्थित्यै दण्डयतो दण्डान् परिणेतुः प्रसूतये। अप्यर्थकामौ तस्यास्तां धर्म एव मनीषिणः ॥" [29] इति। महाराजस्य दिलीपस्य आस्थाने साम्राज्यपालनार्थम् अपराधिभ्यः दण्डः दीयते स्म। पुनश्च सत्सन्तानोत्पत्यर्थं विवाहो भवति स्म। तस्मिन् साम्राज्ये अर्थकामौ धर्माधारेण आस्ताम्। दर्माधारेण अर्थाकामौ यो जानाति सो यथार्थधार्मिकः पालनकर्ता च भवति। "उक्तिर्गुणैश्च सकलैर्युक्तः स्यादुत्तमो नेता। मध्यः कतिपयहीनो बहुगुणहीनोऽधमो नाम ॥" [30] इति। ये च विनयादयो गुणाः प्रोक्ताः तेषां गुणानामाश्रयो यो भवति स उत्तमो नेता। तेषु कतिपयहीनः मध्यमनेता। बहुगुणहीनस्तु अधमः। पुनश्च नेता गुणानुसारेण चतुर्धा विभक्तः। यथा-"भेदैश्चतुर्धा ललितशान्तोदात्तोद्धतैरयम्" [31] इति।

नीतेः विमर्षः

जगति सर्वेषां प्राणिनां सुखप्राप्तये दुःखनिवृत्तये च स्वस्वज्ञानक्रियाशक्त्यनुसारेण निसर्गत एव जायमाना प्रवृत्तिः दृश्यते। तत्रापि दुःखनिवृत्यर्थं जायामाना प्रवृत्तिः बलवती। विचक्षणानां कर्तव्याकर्तव्यकुशलानां तु प्रथमतो दुःखनिवृत्तये प्रवृत्तिः भवति पश्चात् सुखप्राप्तये। "सुखस्य मूलं धर्मः" [32] इति अर्थशास्त्रज्ञ अपि चाणक्यः प्रत्यपादयत्। "धर्मेण पापमपनुदति" [33] इति श्रुत्या पापापकर्षणद्वारा धर्मस्यैव सुखसाधनत्वं, दुःखहेतुपापनिवर्तकत्वं च बोधितम्। आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिस्तु अध्यात्मविद्यया भवतीति विदितमेव। अत एव कृतावतारः भगवान् वासुदेवः लोकान् अविद्यान्धतमसात् उद्धर्तुमेव प्रपन्नायार्जुनाय "अध्यात्मविद्या विद्यानाम्" [34] इति अध्यात्मविद्यामेव सकलविद्यावरिष्ठां प्रत्यपादयत्। सा च अध्यात्मविद्या वेदशिरोभिः उपनिषद्भिः प्रतिपत्तव्या। वर्तमानसमये तत्तत्क्षेत्रे विद्यमानानां बहूनां विद्वत्ता मना अपि हरति। बहवः स्वस्वक्षेत्रे उत्तमशास्तारः अपि। प्रायः नैतिकाः बहवो नोपलभ्यन्ते। अतः सद्यः नीतिः प्राधान्यं भजते। अयमेवांशः श्लोकेनानेन मया सङ्गृहीतः- "अपेक्षन्ते गुरुष्वेते त्रिगुणाः कार्यसिद्धये। विद्वत्ता नीतिमत्ता च शासनक्षमता तथा॥" [35] इति। नायकाः एतत्त्रयं स्वजीवने यदि आनयन्ति तदा तत्तत्क्षेत्रीयौन्नत्यं प्राप्नुवन्तीति मन्मनः। एवं च सर्वज्ञतया सुखप्राप्तिरित्यवगम्यते। "लोकज्ञता सर्वज्ञता" [36] इत्यस्मिन् सूत्रे लोकज्ञानमेव सर्वज्ञता इति चाणक्येन सूचितमपि। लोकज्ञाने निर्वहणापेक्षितनीतिः प्राधान्यं भजते।

परन्तु नीतिशब्दोऽयं वर्तमानसमये किमप्यर्थान्तरं प्राप्नोति। तथापि नीतिपदार्थोऽन्यादृश एव। णीञ् (नी)= प्रापणे [37] इति धातोः क्तिन् प्रत्यययोजनेन नीतिः इति पदमुत्पद्यते। आनन्तरं मतुपः भावार्थे तल् प्रत्यययोजने नीतिमतत्ता इति पदं लभ्यते। "क्लिश्यन्नपि हि मेधावी शुद्धं जीवनमाचरेत्" [38] इति नीतिवचनम्। बुद्धिमान् सङ्कटकालेऽपि जीवनं शुद्धं रक्षेदिति। जीवनं शुद्धेन रक्षितुं नीतिः सहकरोति। यतो हि "नयनान्नीतिरुच्यते" [39] इति सत्पथगमनमेव नीतिः। "आत्मोदयः परग्लानिर्द्वयं नीतिरिरिति" [40] इत्यपि । आत्मोदयो नाम आत्मनः वृद्धिरिति। "वृद्धोपदेशसम्पन्नः शक्तो मधुरदर्शनः। गुणानुरागी स्मितवागात्मसम्पत्प्रकीर्तिता॥" [41] इति आत्मसम्पदः माला एव निर्मिता कामन्दकीयनीतिसारे। ज्ञानवृद्धानामनुभवश्रवणता, समर्थत्त्वं, प्रियदर्शितत्त्वं, गुणेषु रागित्त्वं, मधुरवाग्मित्त्वम् आत्मनः वृद्धिहेतुरिति। परग्लानिर्नाम शत्रोः नाशः। "सहजः कार्यजश्चैव द्विविधः शत्रुरुच्यते । सहजः स्वकुलोत्पन्नः इतरः कर्यजः स्मृतः॥" [42] इति सहजः, कार्यजश्च शत्रुद्वयम्। सहजः स्वकुले प्राप्तजन्मा भवति। अन्यः स्वकार्यप्रवृत्या उत्पन्नः। एतयोः द्वयोः अपि नाशः। एवम् आत्मोदयः परग्लानिश्च नितिरितीयते। एतादृशनीत्या यदि जाग्रति स्थानापन्नः तदा तद्भावभाविताः अपि स्वस्वरुपम् उद्भावयन्ति ।

तथा हि नीतिलक्षणम् उपाध्यायनिरपेक्षायाम् एवं प्रतिपादितम्। यथा "प्रत्यक्ष-परोक्ष-अनुमानलक्षण-प्रमाणत्रय-निर्णीतायां फलसिद्धौ देशकालानुकूल्ये सति यथासाध्यम् उपायसाधनविनियोगलक्षणा क्रिया नीति" [43] इति। प्रत्येकस्यापि चरमलक्ष्यं स्वस्वरुपबोधः (आनन्दानुभूतिः) एव। अतः तं दर्शयितुमेव प्रवृत्तानि शास्त्राणि। तस्मात् शास्त्रं प्रमाणमस्माकम्। शास्त्रोक्तप्रत्यक्षादिना निर्णितं शुद्धजीवनाचरणपूर्वकस्वस्वरूपं फलम्। तच्च शक्तिपुरःसरं देशकालौ परिक्ष्य (नीतिज्ञो देशकालौ परीक्षेत [44] इति चाणक्यः।) साधन (अग्ङ्गि) त्वेनविहित-सामदानभेददन्डोपायेन प्राप्यते इति निष्फलितो अर्थः। शक्तिपुरस्सरं देशकालौचित्येन कियदनुष्ठानं कर्तुं शक्यते तदेव सारभूतं वस्तु इत्यपि । राजा रघुः देशकालानुगुणं व्यवहरति स्म इति रामायणादिग्रन्थावलोकनेन बुध्यते। सर्वे जनाः कल्पितम् आचारं कुर्वन्ति। तेन अनीतिः वर्णयितुमशक्या। अतः नीतिलक्षणान्तर्गतं शब्दप्रमाणमनिवार्यम्। दाम्भिको नीतिं किं भावयेत्? यतो हि दाम्भिकस्य अनुमानादिगम्ये अर्थे विद्वेषात् नीतिः न रोचते इति तत्र प्रत्यक्षानुमानयोरप्यन्तर्भावः। नीतिरूपतापन्न एव धर्मः अनुष्ठेयः। यतो हि "धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा" [45] इत्युक्तप्रकारेण समाजस्य मूलं धर्मः। अतः नेता धर्मेण सह नीतिं समानशय्यायामवस्थापयेत्। यदा यदा धर्मस्य हानिः भवति, वर्धन्ते असुराः, अधमाः, अभिमानिनश्च। वर्णयितुमशक्याम् अनीतिं च कुर्वन्ति। तथा विप्रधेनुसुरधरण्यः अवसीदन्ति। तदा तदा कृपानिधिः प्रभुः विविधशरीरं धृत्वा सज्जनपीडां हरति। एवं नीतिरूपधर्मस्थापनार्थमेव भगवतः अवतारो भवति।

सरलस्वभावाः सर्वैः सह प्रीतिमन्तो भवन्ति। कोटिविघ्नैरपि सतां मनः नीतिं न त्यजति। अतोऽस्ति शक्तिः नीतेः। यत्किञ्चित् अनीतियुक्तं मया चरितं स्यात् तर्हि निर्भयाः सन्तो मामपि वर्जयत इति प्रजाः प्रति वक्तुं समर्थाः भवेयुः स्थानापन्नाः। "अधिकारपदं नाम निर्दोषस्यापि पुरुषस्य महदाशङ्कास्थानम्" [46] इति मत्वा सम्यक् व्यवहारः सुकरः। नीतिमज्ञात्वा राज्य-संस्था-शाला-गृहादीनाम् निर्वहणं दुःसाध्यम्। अतः राज्यादीनां स्वातन्त्र्यरक्षणाय नीतिज्ञानस्य अत्यन्तमा आवश्यकता वर्तते। तदा एव समाजः अपि समजो न स्यात्। अस्माभी राज्यादिकम् उपार्जितं सत्यम्। परन्तु नीतेः अज्ञानत्वे तेषां संरक्षणव्यवस्थाविधानं कर्तुं न पार्यते।

यदा वयं नीतिमार्गेण स्वयं बलसम्पन्नाः सन्तः अन्येषामनुच्छेद्या भवामः तदा परचक्रस्य श्रृङ्खलया न बद्धा भवामः। धार्मिकस्य, देशस्य, शासकस्य, स्थानापन्नस्य वा अनुच्छेद्यतायाः कारणं परिष्कृतधर्मरूपा नीतिरेव। तां नीतिं न्यायेनानुसरन्तः तस्मिन्क्षेत्रे पालयितारः भवन्ति। नीतियुक्तस्यास्तित्वेनैव सर्वेषां क्षेत्राणां यथार्थनिर्णयः सुलभो भवति। अतः एतेषां सङ्कटप्रसङ्गे तद्भावभाविताः सर्वेऽपि सहायकाः भवन्ति। अधोलिखितनीतिसारवचसा इदं स्पष्टं यत् - "धार्मिकस्याभियुक्तस्य सर्व एव हि युध्यते। प्रजानुरागाद्धर्माच्च दुःखोच्छेद्यो हि धार्मिकः ॥" [47] इति। अतः तत्तत्स्थानापन्नाः जगन्नियन्तुः परमेश्वरस्य कृपापात्रमपि भवन्ति। यदि स्थानापन्नाः धर्मनीतेः उपेक्षाम् कुर्यात् तर्हि शत्रुपञ्जरे पतितः सन् सहजत एव तदुच्छेद्यो भवेत्।

उपसंहारः - नीतेः मूलं सत्वमेव। अत्र हि अस्मत्पूर्वजाः विषयप्रलोभनानधीनाः स्वकर्तव्यतया निर्दुष्टानां भारतीयविद्यानां संवर्धने एव सोत्साहं समययापनं कुर्वन्ति स्म। अयमेव सत्वस्य परिचयः। एतादृषं सुखं यैरनुभूतं तादृशानां महात्मनाम् एव अन्तःकरणं "विकारहेतौ सति न विक्रियन्ते येषां चेतांसि ते एव धीराः" [48] इति। स्थानापन्नानामेतादृषधीराणां मनः अधोगतिप्रापकस्य कस्यापि विकारस्य वशगं भवितुं नार्हति। एतादृषसत्वबलेनैव नीतिसम्पत्तिः स्थिरा भवतीति मत्वा कार्यं कुर्मः।

1. भगवद्गीता - ४ / १३
2. तैत्तिरीयारण्यकम् - ३ / १२ / ३६
3. भगवद्गीता - ४ / १
4. रघुवंशमहाकाव्यम् - १ / ११
5. दशरूपकम् - २ / १, २
6. हितोपदेशः - १ / ६
7. महावीरचरितम् - ४ / २१
8. रसार्णवसुधाकरः - १ / ६६
9. महावीरचरितम् - २ / ३७
10. रसार्णवसुधाकरः - १ / ६४
11. श्रीमद्भगवद्गीता - १७ / २१
12. रघुवंशमहाकाव्यम् - ५ / ३१
13. रसार्णवसुधाकरः - १ / ६५
14. संस्कृतविकिडनरिसुभाषितम् - १०
15. रसार्णवसुधाकरः - १ / ७१
16. महावीरचरितम् - ४ / ४४
17. रसार्णवसुधाकरः - १ / ६९
18. रघुवंशमहाकाव्यम् - १६ / १८
19. रसार्णवसुधाकरः - १ / ६७
20. वाल्मीकीरामायणम् - ४ / ३ / २८
21. वाल्मीकीरामायणम् - ४ / ३ / २९
22. रसार्णवसुधाकरः - १ / ६५
23. रघुवंशमहाकाव्यम् - ८ / २२
24. नीतिशतकम् - ८२
25. प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् १ / १८
26. रसार्णवसुधाकरः - १ / ७०
27. नीतिशतकम् - १६
28. रसार्णवसुधाकरः - १ / ६६
29. रघुवंशमहाकाव्यम् - १ / १५
30. सङ्ग्रहः
31. दशरूपकम् - २ / ३
32. चाणक्यनीतिसूत्राणि - १ / ३
33. महानारायणोपनिषत् - १०१
34. श्रीमद्भगवद्गीता - १० / ३२
35. ग्रथितम्
36. चाणक्यनीतिसूत्राणि - ८ / २६
37. धातुपाठः
38. कामन्दकीयनीतिसारः - ५ / ९
39. कामन्दकीयनीतिसारः - २ / १५
40. शिशुपालवधम् - २ / ३०
41. कामन्दकीयनीतिसारः - ४ / १९
42. कामन्दकीयनीतिसारः - ८ / ५६
43. कामन्दकीयनीतिसारस्य श्रीगुरुः शरणम् { प्रस्तावे}
44. चाण्क्यनीतिसूत्राणि - २ / २१
45. महानारायणोपनिषत् - १०१
46. मुद्राराक्षस-नाटकम् - पृष्टसङ्ख्या ११२
47. कामन्दकीयनीतिसारः - ९ / ४४
48. कुमारसम्भवः

आकरग्रन्था

1. स्वामिनः, श्रीसच्चिदानन्दशङ्करभारती. २०१०. कौटलीय अर्थशास्त्र. बेङ्गलूरु; अङ्कित पुस्तक.
2. शर्मा, वासुदेव. १९९९. श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्. गोरखपुर; चौकम्बासंस्कृत-प्रतिष्ठानम्.
3. जयमङ्गलोपाध्यायनिरपेक्षाभ्यां संवलितः. १९८२. कामन्दकीयनीतिसारः कल्कत्ता; आनन्दाश्रमसंस्कृत-ग्रन्थावलिः.
4. भवभूतिः. १९२६. महावीरचरितम्. पाण्डुरङ्गजावजिमहोदयेन मुद्रितम्.
5. पाठक, जमुना. २००४. रसार्णवसुधाकरः. गोरखपुरम्; चौकम्बासंस्कृत-प्रतिष्ठानम्.
6. द्वैपायनः, कृष्ण. १९५०. श्रीमन्महाभा-रतम् (मूलमात्रम्). गोरखपुरम् ; गीताप्रेस्.
7. शुक्ल, रामचन्द्र. १९७०. मुद्राराक्षसनाटकम्. मिक् हिगान्; रामनारायण आलाल बेनी.
8. आचार्य, नारायणराम. १९४८. रघुवंशमहाकाव्यम्. गोरखपुरम्; चौखम्बा विद्याभवन.
9. स्वामी, देवरूपानन्दः. २००७. मन्त्रपुष्पम्. मुम्बई; रामकृष्ण मठ.

10. मालवीय, Dr.सुधाकर. १९९७. कुमारसम्भवम्. वाराणसी; कालिदास अकाडमि
11. शास्त्री, Dr.गजानन. २०००. शिशुपालवधम्. वाराणसी; चौकाम्बा संस्कृत भवन.
12. आचार्यः, श्रीकृष्णवल्लभ न्यायाचर्य. २००६. इतोपदेशः. वाराणसी; हरिदास संस्कृत ग्रन्थमाला